

MICHAEL BRENNER

A német *Wissenschaft*tól a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között

Különleges megtiszteltetés számomra, hogy én tarthatom az idei Leo Baeck Emlékelőadást. A Leo Baeck Intézet akadémiai karrierem évei során folyamatosan fontos szerepet játszott, egészen azóta, hogy 1988-ban megérkeztem New Yorkba a Columbia Egyetemre. Valósággal második otthonommá vált akkori gyönyörű székhelye a 73. utcában, melynek lépcsőjét a német-zsidó Nobel-díjasok képei díszítették. Az intézet akkori igazgatója, Fred Grubel tárt karokkal fogadott, és az intim egyszobás archívumban végzett kutatósegédi feladataimat is nagyon élveztem, melynek során Frank Mecklenburg baráti tanácsait volt szerencsém követhetni, akit időközben az intézet kutatásainak igazgatójává és a levéltár vezetőjévé neveztek ki. Tisztán emlékszem, milyen lenyűgözve tekintettem a színes pamfletekre, az évente sorra kerülő Leo Baeck Emlékelőadás írott változataira. Az Intézethez fűződő viszonyom az évek során még szorosabbá vált. Legelső tudományos publikációm, mely esszétemként ismert, az Intézet 1990-es Évkönyvében jelentettem meg. Néhány évvel később a Leo Baeck Intézet nemzetközi elnöke, Michael Meyer professzor úr invitált, hogy vegyek részt a modern kori német-zsidó történelem négykötetes szintézisének elkészítésében. Később, 1997-ben az Intézet németországi munkacsoportjának elnökévé választottak, mely tisztséget tizenkét éven át betöltöttem, mielőtt nemzetközi alelnökké választottak volna. Nem túlzás tehát leszögezmem, hogy a Leo Baeck Intézetet akadémiai otthonomnak tartom.

Engedjenek meg nekem még egy utolsó személyes emléket, mely mai előadásom témájához is közvetlenül kapcsolódik. Első New York-i szemeszterem idején két egyformán kivételes professzor zsidó historiográfiai kurzusára is bejártam: egyikük Yosef Hayim Yerushalmi volt a Columbia Egyetemről, másikuk pedig Ismar Schorsch a Zsidó Teológiai Szemináriumról. Óráik sokban eltértek. Egyikük Gershom Scholem munkásságát állította központba, másikuk viszont Moritz Steinschneiderre és Heinrich Graetzre fókuszált. Ekkor vált világossá számomra, hogy történetírói próbálkozásainkat nemcsak tanáraink befolyásolják, de világlátásunk és politikai elképzeléseink is.¹

Lucy Dawidowicz történész egykoron azt állította, hogy „minden nép, minden nemzet arra használta történelmét, hogy önigazolást találjon maga számára, egyúttal igazolja önmagát a külvilág szemében. De bizonyára nincs még egy nép, amelyik annyira sokféleképpen használta volna történelmét [...], mint a zsidók.”² Ehhez hozzátenném, hogy nincs még egy kor, melynek során annyira sokféle célból írtak volna zsidó történelmet, mint épp a két

¹ Előadásom alábbi könyvemem alapul: Brenner, Michael: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton, 2010.

² Dawidowicz, Lucy S.: *What Is the Use of Jewish History? Essays*. New York, 1992. 4.

világháború közt. Ekkorra a különböző politikai világképek, melyek a zsidókat és a zsidóságot különféleképpen definiálták, már mind határozott formát öltöttek. A legtöbb nyugati zsidó a zsidóságot vallási közösségnek tekintette, miközben Kelet-Európában két nemzeti öndefiníció is elterjedté vált. Az egyik a diaszpórabeli nemzet gondolatán alapult, a másik szerint viszont a nemzeti történelem a saját területre való visszatérés és a saját államiság helyreállítására irányult. Ez idő alatt a totalitárius világnézetek további koncepciókat tettek dominánssá saját fennhatóságuk alatt: a Szovjetunióban a zsidó történelem az osztálytársadalmak történetének részeként értelmeződött, míg a náci Németországban faji alapon szemlélték azt.

A zsidó történelem keresztény felfogása

A zsidó historiográfia kezdetén nem-zsidó történészek álltak. Az első modern kori átfogó poszt-biblikus zsidó történelem megalkotója egy hollandiai francia protestáns volt, aki még a 18. század hajnalán alkotott. Jacques Basnage 1716-ban kiadott, összesen tizenöt kötetes műve *A zsidók története Jézus Krisztustól napjainkig* címmel jelent meg.³ Alcíme szerint a mű Josephus történetének folytatásául íródott – ami egyúttal azt is érzékelteti, hogy mennyi idő telt el a legutolsó átfogó zsidó történelmi mű megjelenése óta. Basnage tisztában volt azzal, hogy az első században alkotó Josephus óta nem akadt zsidó szerző, aki ilyesmire vállalkozott volna. Miközben olvasóit biztosította elfogulatlanságáról, Basnage protestáns paphoz illően abbéli reményét is kifejezte, hogy munkája meggyőzi majd a zsidókat egyháza felsőbbrendűségéről: „Munkálkodásom egyedüli célja a kereszténység igazságának zsidókkal szembeni bebizonyítása.”⁴

Hannah Adams keresztény nő volt a legelső amerikai, aki átfogó posztbiblikus zsidó történelem megírására vállalkozott. *A zsidók története Jeruzsálem lerombolásától a 19. századig* című műve 1812-ben jelent meg, és nagy mértékben támaszkodott Basnage művének angol fordítására. E mű missziós szemlélete ugyanakkor még markánsabb volt. Adams a könyv számos pontján leszögezte, hogy egyedül a megkeresztelkedés hozhatja el a zsidók szenvedésének végét, melynek okai maguk a zsidók: „...a zsidók idézték elő az isteni bosszút, amikor is megfeszítették Urunkat, és blaszfém módon felkiáltottak: a vére szálljon ránk és gyermekeinkre.”⁵ A könyv második kiadását jellemző módon a Londoni Társaság a Kereszténység Zsidók Közti Elterjesztéséért nevű szervezet jelentette meg.

Németországban a 19. század előtt nem született hasonló mű. Ebben annak is szerepe volt, hogy a zsidó felvilágosodás legfontosabb képviselője, Moses Mendelssohn sem értékelte túl nagyra a történetírást. Egyik 1765-ös levelében a következőket írta történész barátjának, Thomas Abbtnek: „Hogy mit gondolok a történelemről? Legyen bár természettörténet, politikátörténet vagy eszmetörténet, egyik se akar a fejembe menni. Ásítózni kezdek,

³ Az eredeti hatkötetes, 1706–1707-es rotterdami kiadás címe *Histoire de la religion des Juifs* volt, az első teljes angol kiadásra Londonba került sor 1708-ban (*The History of the Jews from Jesus Christ to the Present Time*). Erősen lerövidített, bár hétkötetes változat jelent meg Franciaországban 1710-ben Basnage nevének említése nélkül, melyre a szerző csaknem ötszáz oldalon reagált. A végleges, tizenöt kötetes változat 1716-ra készült el, és hollandul 1726–1727-ben jelent meg.

⁴ Az idézet eredeti helye: Basnage: *Histoire des Juifs*, I. I–VI., részben idézi Cerny, Gerald: *Theology, Politics and Letter Letters at the Crossroads of European Civilization: Jacques Basnage and the Baylean Huguenot Refugees in the Dutch Republic*. Dordrecht, 1987. 186. f. Az idézet az 1706-os első kiadásra adott reakciókra reagál.

⁵ Adams, Hannah: *The History of the Jews from the Destruction of Jerusalem to the Nineteenth Century*. Boston, 1812. vol. 1, 90.

mihelyt valami történetit kell olvasnom – hacsak a stílusa nem tart ébren.”⁶ A történelemmel kapcsolatos általános fenntartás, mely az európai felvilágosodást éppúgy jellemezte, mint zsidó párját, a haszkalát, ahhoz vezetett, hogy nagyszabású és maradandó történeti mű ekkoriban csak igen kevés született.

1792. február 21-én Johann Kaspar Schiller azt tanácsolta Friedrich nevű fiának, aki történészprofesszorként tevékenykedett Jénában, hogy tegyen valamit a helyzet orvoslására: „Tudtommal a zsidó népnek szétszóratása óta nincs teljes és következetesen megírt története. A téma fontos és olyan tudós figyelmét érdemli, aki tanult zsidókkal is konzultál a felhasználandó forrásokat illetően. Emellett e téma mesteri kifejtése a keresztények érdeklődésére is bizton számíthatna.”⁷

A Wissenschaft des Judentums német hagyománya

Sajnos, Friedrich Schiller nem írta meg a zsidók történetét, pedig stílusa feltehetően még Mendelssohnt is ébren tartotta volna. Ily módon a zsidókra maradt saját történelmük megírása. Amint elkezdhettek német egyetemeken tanulni, azonnal bele is vágtak ebbe. Ha a zsidóság modern kori tudományos tanulmányozásának van kezdőpontja, az alighanem a *Verein für die Cultur und Wissenschaft der Juden* 1819-es berlini megalapítása. E társaság egyik tagja az a Isaac Marcus Jost volt, aki hamarosan a legelső többkötetes zsidó történetet kiadó zsidó szerzővé avanzsált. A 19. századi zsidó historiográfia vitathatatlanul legnagyobb mestere azonban Heinrich Graetz volt, akinek tizenegy kötetes, *A zsidók története* (1853–1876) című *magnum opusa* olyan klasszikussá vált, ami mércét biztosít minden későbbi mű megítéléséhez. A *Wissenschaft des Judentums* számos további reprezentánsa, így Leopold Zunz, Abraham Geiger és Moritz Steinschneider is hozzájárult a zsidó történelem megértéséhez, bár elsősorban szomszédos diszciplínákat, irodalomtudományt, liturgikus tanulmányokat, teológiát műveltek.

A 19. században a zsidó történetírás központja egyértelműen Németország volt, annak ellenére, hogy jelentős francia zsidó történészek alkottak ekkor, és a *Hokmat Izrael* is komoly fejlődésen ment keresztül Kelet-Európában. A helyzet az első világháború után változásnak indult, Berlinnek és Boroszlónak hamarosan további központokkal kellett megosztania vezető pozícióját, Vilnával és Varsóval, Jeruzsálemmel, Oxforddal és New Yorkkal. A vilnai illetőségű YIVO és a jeruzsálemi Héber Egyetem 1925-ös és a varsói *Instytut Nauk Judaistycznych* 1928-as megnyitásával, továbbá a New York-i Columbia Egyetem Nathan J. Millerről elnevezett „Zsidó történelem, irodalom és intézmények” professzori állás 1929-es létrehozásával, valamint a zsidó tárgyú oktatás oxfordi kezdeteivel a zsidó történészeknek hirtelen öt új otthona is lett. E központok mind a korai 20. század legjelentősebb politikai-ideológiai pozícióinak egyikét támogatták: az autonomista megközelítésmódot, a cionista nézetet vagy éppenséggel a diaszpórabeli individualista értelmezést. A legelső ezek közül a zsidókat diaszpóra nemzetként definiálta, a második a zsidó állam szükségessége mellett érvelt, míg a harmadik a vallási definíció mellett foglalt állást. Ezek mellé lehet tenni két további, bár jóval kevésbé tudományos meghatározást is. Belorussziában és Ukrajnában, melyek a Szovjetunióban is meg tudtak őrizni valamennyit autonómiájukból, a helyi akadémiák részeként szintén létrehoztak zsidó történeti és kulturális kutatóközpontokat:

⁶ Moses Mendelssohn Thomas Abbt-nak, 16th February 1765, 75.

⁷ A weimari Goethe és Schiller Levéltárból in: *Schillers Werke*. Nationalausgabe, vol. 34/I. Briefwechsel: Briefe an Schiller, 1. März 1790 bis 24. Mai 1794. Hrsg. von Ursula Naumann. Weimar, 1991. 135.

1924-ben Minszkben és 1927-ben Kijevben alapítottak ilyet, ráadásul az utóbbinak rövid ideig létezett odesszai részlege is. Itt a zsidókat osztályalapon határozták meg, mégpedig burzsoákként, akiknek osztálypozíciójukon felül kell kerekedniük. Végezetül emlékezzünk meg a náci Németország legenyhébb kifejezéssel is kvázitudományosnak nevezhető intézményeiről: számos intézmény arra tett itt kísérletet, hogy a zsidó történelmet egy faj történeteként értelmezze; ezek az értelmezések egymással is versengtek a „zsidókérdés tudományos kutatása” terén.

A weimari Németország: a zsidó tudomány professzionalizációja

Vessünk még néhány pillantást a zsidóság tudományának szülőhazájára. A Weimari Köztársaság napjaiban a német nyelvű zsidó tudomány még mindig jelentősnek számított, bár virágkora ekkorra elmúlt már. Eközben érte néhány új impulzus is, melyeket leginkább talán a professzionalizáció fogalmával lehetne összefoglalni. Legfontosabb eredménye az *Akademie für die Wissenschaft des Judentums* 1919-es megalapítása volt. Egy teljes évszázad után, amikor is a zsidó tudomány intézményes keretét Németországban csaknem kizárólag a Rabbi szemináriumok biztosították, az Akadémia megalapítása komoly áttörésnek számított, hiszen ez volt a legelső szekuláris kutatóintézet e szakterületen. Kezdeményezője Franz Rosenzweig volt, aki zsidó tanítók számára szeretett volna újszerű képzést nyújtani.

Az Akadémia legelső igazgatója, az ókortörténész Eugen Täubler azonban nem követte hűségesen Rosenzweig terveit. Täubler nem annyira a zsidó közösségi élet felvirágoztatását célozta, sokkal inkább akadémiai és szekuláris kutatóintézetre vágyott. Az Akadémia fő célja ily módon a *Bibliotheca Judaica* című publikációs sorozat kiadása lett, mely a zsidó történelem és irodalom legnagyobb műveinek kritikai kiadását volt hivatott magába foglalni. Az inflációs idők anyagi problémái és az Akadémia meglehetősen rövid távú működése következtében e tervek nem teljesülhettek, végül mindössze néhány kötet kiadására került sor. Ugyanakkor két munkatárs, Fritz (Yitzhak) Baer és Selma Stern (aki mellel nem sokkal később feleségül ment Täublerhez) fontos történeti projektekbe kezdett. Baer a cleve-i falusi zsidókról kezdett publikálni. E tanulmányok többek között a 16. századi *Shevet Yehuda* című héber krónika kritikai elemzését nyújtották. Eközben Baer belevágott legnagyobb kutatásába is, mely a keresztény Spanyolország zsidóival volt kapcsolatos. Stern a porosz állam és a zsidók kapcsolattörténetéről kezdeményezte egy többkötetes dokumentumgyűjtemény kiadását, mely munka még a második világháború után is hosszan folytatódott. Miután Täubler beadta lemondását és a Zürichi Egyetem ókorprofesszora lett, pozícióját Julius Guttman filozófus örökölte meg, akinek igazgatósága alatt az Akadémia fókuszába egyre inkább a zsidó vallás és filozófia tanulmányozása került. A legambiciózusabb projekt alighanem a Moses Mendelssohn művei összkiadásának kezdeményezése volt, mely 1929-es elindítását követően végül több mint hét évtizedet vett igénybe.⁸

A német zsidó történettudomány professzionalizációja terén további jelentős fejleményt jelentett, hogy az 1920-as években színre léptek női történészek, akik munkáikkal a női történethez is komolyan hozzájárultak. Az imént már említettem Selma Sternt, aki a legelső doktorátussal rendelkező nők közé tartozott, disszertációját még 1913-ban sikerült megvédenie Münchenben. A nők története folyamatosan foglalkoztatta, 1914-ben például ez írta naplójába: „A női ideálok eltérnek a férfiakétól. Tisztában kell lenniük azzal, hogy mennyire jelentős erőt képviselnek a nők, és mekkora teljesítményekre képesek saját területü-

⁸ Myers, David N.: The Rise and Fall of Jewish Historicism. In: Hebrew Union College Annual LXIII (1992), 107-144.

kön.⁹ Kévéssel a világháború után Stern figyelme a női élettörténetekre kezdett irányulni. 1922-ben például cikksorozatát közölte „A zsidó nők típusainak változásai az emancipáció óta Németországban” címmel. Ennek során zsidó nők identitáskonfliktusait elemezte Rahel Varnhagen-től Else Lasker-Schüler-ig. 1925-ben és 1926-ban aztán újabb cikksorozattal állt elő, melyben ugyanezt a témát immár egészen a középkorig visszamenően elemezte.¹⁰

Berta Pappenheim eközben a „női Biblát”, azaz a *Zeenah u-reenah*-t adta ki újfent, de említhetjük Glikl von Hameln 17. századi emlékiratait, akárcsak Hannah Arendt Rahel Varnhagen-életrajzát, melynek ötlete szintén ekkor fogalmazódott meg. Feltétlenül tárgyalásra méltó Bertha Badt, a későbbi Badt-Strauss, aki 1908-ban legelső nőként szerzett doktori fokozatot a boroszlói Friedrich Wilhelm Egyetemen.¹¹ Bár Annette von Droste-Hülstofferl írott disszertációjának nem voltak explicite zsidó komponensei, későbbi történeti és irodalmi munkássága már a zsidó nők biográfiáira fókuszált. 1912-ben Varnhagen leveleiből és dokumentumaiból adott ki kötetre való, az 1920-as évek végén pedig Varnhagennel és további szalonalapító zsidó nőkkel kapcsolatos kutatási eredményeit tette közé.¹² Számos zsidó szöveg lefordítása és kiadása mellett írt tudományos szövegeket zsidó nőkről a legfontosabb német nyelvű zsidó enciklopédiába is.¹³ A *Menorah* folyóiratban 1931-ben publikált tanulmányában Badt-Strauss már kifejezetten szisztematikusan foglalkozott a zsidó nő történettel.¹⁴ A *Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland*, melyet 1929-ben alapítottak újra, ekkor már női szerzők írásait is közölte, ellentétben rövid életű 19. századi elődjével.

A német-zsidó historiográfiának tehát nemcsak intézményes keretei változtak meg, hanem kizárólagos férfiúi perspektívái is. A zsidóság vallási meghatározása ellenben továbbra is érvényben maradt. Szerepelt ugyan néhány cionista történész is, de a többség hűséges maradt a *Wissenschaft* 19. századból megörökölt ideáljaihoz. Ennek részét alkotta azon hit, hogy a zsidóság csak vallásként volt integrálható a nemzeti társadalmakba. A zsidók ezért zsidó vallású német állampolgárokként tekintettek magukra, elfogadva azon nézetet, mely szerint nem alkothatnak „államot az államban” – pedig ezzel eredetileg ellenfeleik vádolták őket.

Angol nyelvű zsidók kényelmes otthontalansága

A 19. század közepén a zsidó tudomány olyannyira marginálisnak számított Nagy-Britanniában, hogy egy 1846-ban kiadott német zsidó folyóirat a fontos *Judaica* könyvtár angoloknak való eladására még úgy utalhatott, hogy ezáltal e könyvek a tanult világ távoli sarka-

⁹ Naplójegyzet, 1914. június 7. *Tagebücher*, vol. 5. A Leo Baeck Intézet Levéltára, New York. Idézi: Gisbert, Annedore E.: *Selma Stern. Historikerin der Weimarer Republik*. Magisterarbeit, Heidelberg, 2000. 9.

¹⁰ Stern, Selma: *Die jüdische Frau im Wandel*. Ost und West, no. 3/4. (March/April 1922), col. 64–72., idézi: Sassenberg, Marina: *Apropos Selma Stern*. Frankfurt am Main, 1998. 75.

¹¹ Steer, Martina: *Bertha Badt-Strauss (1885–1970). Eine jüdische Publizistin*. Frankfurt am Main. 2005. 63.

¹² Lásd: Hahn, Barbara: *Bertha Badt-Strauss (1885–1970). Die Lust am Unzeitgemäßen*. In: *Frauen in den Kulturwissenschaften*. Munich, 1994.

¹³ Lásd a „Rahel Varnhagen” szócikket a *Jüdisches Lexikon*ban (1930), akárcsak a „Henriette Herz”, „Rebekah Kohut”, „Nahida Ruth Lazarus” (Goethe és Heine mellett) szócikkeket az *Encyclopaedia Judaica*ban (1931–34).

¹⁴ Lásd: Badt-Strauss, Bertha: *Aus der Geschichte*. és uo.: *Jüdische Frauenliteratur*. Blätter des Jüdischen Frauenbundes, 1931. 12. no. 7/8. 31–33.

iba kerülnek majd, és tudományos felhasználásukban kár volna reménykedni. Az ily módon hivatkozott távoli sarok nem más volt, mint az oxfordi *Bodleian Library*.¹⁵ A 19. század végére azonban az angliai *Judaica* könyvtárak rátaláltak olvasóikra, és a brit zsidó tudomány is kezdett elismertté válni. A századfordulóra az Egyesült Államok szintén jelentős tényezővé vált, olyannyira, hogy a korai 1900-as években a legelső teljes *Zsidó Enciklopédia* már Amerikában jelent meg. Miközben az 1880-as évek kezdetén csak minden tizedik zsidó élt angol anyanyelvű országban, ezen arány ötven év alatt egyharmadra növekedett.

A cincinatti-i *Hebrew Union College* és a new york-i Zsidó Teológiai Szeminárium korántsem pusztán rabbiképzőként funkcionált: egyre fontosabb szerepet juttattak a kutatásnak, sőt sikerült átcsábítaniuk néhány vezető európai tudóst is. Az 1930-as évek során mind Oxford, mind New York a zsidó történelem tanításának vezető helyei közé katapultálta magát, miután Salo Baron, a galíciai származású és bécsi végzettségű történész a Columbia Egyetemen 1930-ban elnyerte a legelső „Zsidó történelem, irodalom és intézmények” elnevezésű professzori állást, majd Cecil Rothot, aki az oxfordi Merton College végzettje volt, 1939-ben a Zsidó Tudományok oxfordi docensének nevezték ki.

Az angolszász országok zsidói a németországiakhoz hasonlóan elsősorban vallási közösségként definiálták magukat, mégis volt egy lényegi különbség a két közösség között. Miközben a német-zsidó történészek a zsidó szenvedéstörténetről és a zsidó magaskultúráról értekeztek, Baron és Roth kifejezetten elleneztek e megközelítésmódot. Salo Baron volt az, aki ezen iskola leírására „Gettó és Emancipáció” című, *Menorah Journal*-beli esszéjében 1928-ban megalkotta a híressé vált „zsidó történelem könnyáztatta felfogása” fogalmat. Cecil Rothról özvegye jellemző módon „történész könnyek nélkül” alcímmel írt életrajzot.¹⁶ Mindketten hivatkozhattak a *Jewish Quarterly Review* szerkesztőjének, Israel Abrahamsnak példájára, aki nagy hatást gyakorolt az angol nyelvű zsidó tudományok fejlődésére, és aki már *Zsidó élet a középkorban* című, 1896-os könyvében is pozitív hangot ütött meg: „Szerencsés szellem mosolygott a középkori zsidó életre, a zsidó vallásosság alapkövévé az öröm kezdett válni [...] nem is lehetne nagyobbat tévedni, mint annak feltételezésével, hogy a zsidók élete koromsötét volt ekkoriban, és optimizmusukat sikerült letörni.”¹⁷

Roth a papság és az olasz zsidó közösség kapcsolatáról később írott sorait hasonló meggyőződés inspirálta: „A papok gyűjtő hangvételű beszédei alkalmanként erőszakba torkollottak. De miután a prédikációk véget értek és az érzelmek lecsillapodtak, az őrzöngés épp olyan sebesen ért véget, ahogy elkezdődött. A zsidók megjavították betört ablakaikat és a társadalom plebejus tagjai a pénzszerzés reményében hamarosan ismét elhozták hozzájuk értékeiket. Együtt nevettek, közösen énekeltek, sőt alkalmanként iszogattak is az utcán. Az egyház búskomor tagjai ismét csak morogni kezdtek a túlzottan baráti viszonyok miatt, mivel ismét csak olyan szívélyes kapcsolat állt fent az olasz nép és a zsidók között, mint sehol máshol a világon.”¹⁸ Mindketten a *Menorah Journal*t választották a könnyáztatta történelemképet frontálisan támadó írásuk publikálására: Baron fentebb idézett 1928-as írását mindössze négy évvel követte Cecil Roth szintén elhíresült retorikai kérdése: „A legüldözöt-

¹⁵ *Der Orient* 26, 25th June, 1846. 198. Idézi: Schorsch, Ismar: *Kataloge und kritische Forschung: Das Schicksal jüdischer Sammlungen in Deutschland im 19. Jahrhundert*. In: Münchner Beiträge zur jüdischen Geschichte und Kultur 2011. 13.

¹⁶ Baron, Salo W.: *Ghetto and Emancipation: Shall we Revise the Traditional View?* In: *The Menorah Journal*, 14. (1928) 515–526.; Roth, Irene: *Cecil Roth. Historian Without Tears: A Memoir*. New York, 1982.

¹⁷ Abrahams, Israel: *Jewish Life in the Middle Ages*. Philadelphia, 1896. 373.

¹⁸ Roth, Cecil: *The History of the Jews of Italy*. Philadelphia, 1946. 156.

tebb nép?” Ezen írásmű fő érve meglehetősen egyszerű volt: a zsidók szenvedtek ugyan a pre-modern Európában, de ezzel nem voltak egyedül. Mások szenvedése más formát öltött ugyan, mégsem volt kisebb. Ha arról értekezünk, hogy a zsidóknak nem biztosítottak egyenlő jogokat, akkor emlékeztetni kell arra is, hogy az egyenlő jogok koncepciója nem is létezett még. „A zsidóknak egyértelműen kevesebb kötelességük és több joguk volt, mint a lakosság nagy többségének”, állította Baron.¹⁹ Roth hangsúlyozta ugyan, hogy a zsidók sokat szenvedtek a középkorban, de arra is kitért, hogy szenvedésük „a középkor tragikus jellegének részét alkotta”.²⁰ Kiemelte továbbá, hogy az eretnekekkel és számos egyéb csoportokkal ellentétben, akiket megsemmisítettek, a zsidóknak sikerült túlélniük e századokat.

Gyakran feledett tény, hogy miközben e történészek a modern kort megelőző évszázadokat nem láttattak annyira sötétnek, a modern kort sem tartották annyira fényesnek. Mint arra David Engel rámutatott, korántsem idealizálták a zsidó múltat.²¹ A publikációikra adott európai és izraeli reakciók azonban azt mutatják, hogy írásaikat visszatérően a zsidó történelem szenvedéstörténetként való értelmezése elleni kihívásként értelmezték. Nyugodtan feltehetjük, hogy a brit és amerikai környezet, az ottani szabadság foka hatással volt Roth és Baron historiográfiájára, abban pedig egyenesen biztosak lehetünk, hogy az övékéhez hasonló műveket Varsóban és Jeruzsálemben nem alkottak.

Jeruzsálem: a cionista alternatíva

A cionista történészek, akik a Héber Egyetem 1925-ös megnyitásától kezdődően rendelkeztek saját tudományos központtal, hamar érzékelték az ezen felfogásban számukra rejlő veszélyeket. Ha ugyanis a múltban volt példa kellemes diaszpórábeli korszakokra, akkor jövőbeli előfordulásukat sem lehetett kizárni. Szerintük ilyen diaszpóra nem létezhetett, számukra csak a száműzetés veszélyessége és helyenként véres története volt számba veendő. Fritz Baer, miután elhagyta Berlint az első jeruzsálemi zsidó történészprofesszori állásért, melyet már Yitshak Baer néven töltött be, kategorikusan visszautasította az új New York-i és oxfordi nézeteket. Baron könyvének ismertetésekor Baer arra jutott, hogy a diaszpóra Baron szerint is alapvetően az üldöztetés hosszú sorozata volt – Baron valamennyi ennek ellentmondó kijelentése ellenére. Határozott cionista álláspontja ugyanis az volt, hogy a zsidó nemzet csakis saját földjén élhet biztonságban.

Benzion Dinur, Baer a Héber Egyetemen oktató kollégája, a zsidó diaszpóráról szintén fontos műveket alkotott. Ugyanakkor a diaszpóra számára sem jelentett többet, mint száműzetésbeli hosszú várakozást még mielőtt a zsidó történelem a saját földhöz való visszatérés által ki nem teljesedett volna: „A galut elleni lázadás olyannyira erőteljesnek bizonyult, hogy annak a nemzet történetét sikerült eredeti vágányába visszatérítenie és a modern zsidó jellemet az ókorihoz tette hasonlatossá.”²²

Eközben se Baer, se Dinur nem volt dogmatikus történész. Nézeteik idővel változtak és a száműzetés és hazatérés kérdéséről is többféleképpen nyilatkoztak. A cionista tudósok meg voltak győződve arról is, hogy a zsidó állam majd létrehozza azon feltételeket, melyek fennálltakor a tudomány többé nem pusztán a politika és ideológia szolgálóleánya lesz. A mások mellett Baer szerkesztésében megjelenő *Zion* című folyóirat legelső száma ennek

¹⁹ Baron: *Ghetto and Emancipation*, 517.

²⁰ Roth, C.: *The Most Persecuted People?* The Menorah Journal, 20. (1932) 140.

²¹ Engel, David: *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, 2009.

²² Dinur, Benzion: *Israel and the Diaspora*. Philadelphia, 1969, 145.

szellemében határozottan leszögezte, hogy „az apológiák kora véget ért”.²³ Gershom Scholem, aki Baerhez hasonlóan szintén Németországból származott, 1922-ben még Münchenben szerezte doktori fokozatát, de idővel a legbefolyásosabb jeruzsálemi zsidó tudóssá sikerült emelkednie, még ennél is tovább ment. Ő úgy vélte, hogy a zsidó környezetben tevékenykedő zsidó történészek olyan témákat is feldolgozhatnak, melyektől a zsidóellenes érzületek ereje miatt korábban tartózkodtak. Úgy vélte, hogy a diaszpórabeli történészek a zsidó misztika és babonák vagy a zsidó bűnözés történeteivel azért nem óhajtottak foglalkozni, mert a zsidókat pozitív színben kívánták feltüntetni. „Palesztina újraépítése olyan kereteket hozott létre [...], melyekben, többek között a Héber Egyetem megalapítása által, a zsidó tudományok nemcsak központi szerepet kapnak, de immár ideológiai színezet nélkül folytathatók. Mindenki szabadon, tudományos véleményének megfelelően beszélhet és taníthat, anélkül, hogy bárminemű vallásos vagy vallásellenes nézeteket kellene propagálnia.”²⁴

Az elmúlt két évtized zsidó történészei Scholem e nézeteinek élesen ellentmondva többek között őt és szellemi elődeit is (meglehetősen ironikus módon) politikai elfogultságai miatt támadták. Állításuk szerint Scholemék ahhoz az apologetikus megközelítésmóddhoz ragaszkodtak, melynek képviselőivel tanáraikat vádolták: az új kritika szerint ők a zsidó történelem átpolitizált és homogenizált nemzeti változatát képviselték.

De térjünk vissza a két világháború közötti időszakra, amikor a cionizmus még korántsem számított egyedülálló zsidó nemzeti mozgalomnak. Szintén nacionalista alternatívája a zsidó nemzet diaszpórabeli elismeréséért küzdött. Ezen alternatíva szellemi atyja Simon Dubnov volt.

Oroszország és Lengyelország: állam nélküli zsidó nemzet

A legjelentősebb orosz-zsidó történész, Simon Dubnov 1860-ban, Theodor Herzllel azonos évben született. Dubnov nem viszonyult ellenségesen a cionista eszméhez, ugyanakkor elitista álomnak gondolta, és úgy vélte, hogy az égető kelet-európai zsidó társadalmi problémák megoldására nem lehet képes. Eközben Dubnov a zsidó történelmet a cionistákhoz hasonlóan nemzeti kulcs szerint értelmezte, csak éppen diaszpórabeli nacionalizmust propagált.

Az ókori és a modern zsidóságról írott második levelében a zsidóságot úgy jellemezte, hogy az „intellektuális-történeti nemzetet alkot a politikai nemzetek között”, de hangsúlyozta az európai zsidóság azonosulását Európával is: „Európa nagyszámú zsidó otthona immár kétezer éve, őseink millióinak itt fekszik a sírja, mint az ókori Róma gyarmatosítói átértékelték a keresztény civilizáció elterjedését, itt alakítottuk ki gazdag intellektuális kultúránkat, mely keresztény szomszédainkra is hatással volt. Mindezek után egyesek nem áttallanak idegenként és betolakodóként tekinteni ránk, sőt sorainkban is vannak, akik el-lenségeink kórusát erősítik, és új zsidó exodusról prédikálnak, melynek során a zsidók hátrahagynák Európát a Közel-Kelet kedvéért!”²⁵

Dubnov politikusként is hozzájárult a diaszpóranacionalizmus megerősödéséhez, melynek célja széles körű zsidó kulturális autonómia kialakítása volt Kelet-Európában. Ennek érdekében alapította meg a *Yidishe Folksparteyt*, a Zsidó Néppártot. Történészként a zsidó

²³ *Megamatenu. Zion*, 1. (1936) 1–5.

²⁴ Scholem, Gershom: *Science of Judaism – Then and Now*. In: *The Messianic Idea and Other Essays on Jewish Spirituality*. New York, 1971. 310.

²⁵ Dubnow, Simon: *Die Grundlagen des Nationaljudentums*. Berlin, 1905. 53.

nacionalizmus jelentette számára a nemzeti mozgalom csúcspontját, ami olyannyira fejlettnnek számított, hogy már a terület birtoklásának kérdését is meghaladta: a zsidók eszerint annyira megmászhatóanul nemzetet alkottak, hogy még saját területre, saját államra se volt többé szükségük, spirituális nemzetté váltak.²⁶ Dubnov a cionisták mellett liberális ellenfeleit is határozottan bírálta: „...komoly logikai hibát követnek el, akik úgy gondolják, hogy a zsidók nem alkotnak nemzetet, hanem mindössze vallási közösséget.”²⁷

Miként cionista történésztársai, eszméit természetesen Dubnov is hosszú és termékeny pályafutása alatt alakította ki. Szöges ellentétben az őt megelőző zsidó historiográfiával, melynek főszereplői egyének, mint például Maimonidész vagy Mendelssohn voltak, Dubnow egy intézményt tett meg főszereplőnek: a zsidók önkormányzó közösségét. A zsidó autonómia tényét folyamatosan hangsúlyozta, és megtestesülését a *kehilla* intézményében vélte felfedezni.

1922 és 1933 között Dubnov Berlinben élt, de az általa és kelet-európai történésztársai által elvetett magvak kevéssel az első világháború után elsősorban szülőhazájában, Lengyelországban szökkentek szárba. 1919 és 1939 között csak a Varsói Egyetemen több mint hetven mestertézist és doktorit írtak lengyel-zsidó történeti témákról, a legtöbbet Majer Balaban témavezetése alatt, aki nemcsak egyetemi oktatója volt a lengyel-zsidó történelemnek, de úttörő kutatómunkákat is végzett.²⁸ A lengyel-zsidó történelem másik nagyszerű kutatójával, Mojesz Schorral együtt alapította meg 1928-ban a Zsidó Kutatóintézetet, ahol számos fiatal történész legfőképpen 19. századi témákat oktatott. Közéjük tartozott Raphael Mahler, Filip Friedman és Emanuel Ringelblum is. Az oktatás nyelve héber és lengyel volt. Az intézet egyik legfontosabb feladata tanárok képzése volt, akik a számos újonnan alapított héber gimnáziumban helyezkedhettek el.

A kelet-európai zsidóság kutatására létrehozott YIVO-t kelet-európai migránsok Berlinben alapították, de fő központja Vilna városa lett, mely ekkoriban Lengyelországhoz tartozott. Itt a jiddis vált hivatalos nyelvvé, ezért Schorr vagy Balabant az együttműködésre mutatott hajlandóságuk ellenére is alapvetően asszimilánsoknak tartották, akik a jiddis lengyelre cserélését segítették elő. A YIVO történeti részlege 1933-ig Berlinben maradt, és ebben az időszakban itt élt számos vezető történész, többek között Simon Dubnov, Elias Tcherikover, Jacob Lestschinsky, Mark és Rachel Wischnitzer és Nachum Shtif is.

A YIVO újszerű céljai között a kortárs zsidóság kutatása is szerepelt. Tagjait elsősorban a lengyel zsidóság mindennapjai foglalkoztatták. A YIVO többek között kérdőíves módszerrel mérte fel a kortárs állapotokat, emellett országos pályázatokat írt ki ifjak önéletrajzi szövegeire. Történészbizottságot is felállított, mely eleinte Varsó zsidó történetét, majd 1934 után már egész Lengyelországot kutatta. A részt vevő történészek nagyon tudatosan nemcsak témáikban, de módszertanilag is ellensúlyt kívántak biztosítani a német-nyelvű *Wissenschaft des Judentum*szal szemben. E történészek alighanem legkiválóbb reprezentánsa Elias Tcherikover volt, aki e különbségeket igencsak markánsan fogalmazta meg: „Mi a zsidókra nem mint teológusok által bebalzsamozott múmiákra tekintünk, de nem is mint metafizikai küldetést teljesítő vallásos törzsre, hanem élő nemzetre, a világ minden táján

²⁶ Dubnow: *Die Grundlagen*, 34.

²⁷ Dubnow: *Die Grundlagen*, 35.

²⁸ Dobroszycki, Lucjan: *YIVO in Interwar Poland: Work in the Historical Sciences*. In: Yisrael Gutman et al. (eds.): *The Jews of Poland between the World Wars*. Hanover, 1989. 499.

elő népre, melynek saját világméretű története van, és mely folyamatosan küzdött a fennmaradásért.”²⁹

A két világháború közti Lengyelország egyre hevesebben átpolitizált környezetében a történészek is részt vettek a különböző politikai táborok, a cionisták, a marxisták és a diaszpóranacionalisták közti heves vitákban. Attól függően, hogy miként tekintettek önmagukra, és milyennek látták közönségüket, írhattak lengyelül, jiddisül vagy héberül, és a zsidóságot is eltérő módon definiálták, de a zsidó történelemre elsősorban egy diaszpórabeli nemzeti kisebbség történeteként tekintettek.

Szovjetunió: a zsidó történelem mint osztálytörténelem

A Szovjetunióban korántsem volt ennyire sok opció: amennyiben a történészek publikálni kívánták írásaikat, a zsidó történelmet osztályharcos szempontból kellett megközelíteniük. A korábbi „burzsoá tudomány” kritikáját a Kommunista Párt zsidó részlegének 1928 áprilisában Harkovban tartott második oroszországi kulturális konferenciája szisztematikusan artikulálta. A *Wissenschaft des Judentums* eszerint a burzsoá emancipáció eszköze volt. Dubnow diaszpóranacionalizmusát úgyszintén elvetették, mivel állítólag a középosztály zsidó tömegek és munkások ellen alkalmazott fegyvere volt. A cionistákat is ehhez hasonló kritika érte. A YIVO által művelt jiddis nyelvű tudományt pedig kispolgárinak titulálták (amúgy *Hokhmas Jiddis*nek nevezték, ami a zsidó tudomány héber nyelvű kifejezéssel, a *Hokhmat Israel*el való szójáték volt). A szovjet zsidó tudomány céljait is egyértelműen kifejtették: „...ez a proletariátus tudománya, módszere marxista, feladata pedig a zsidó környezet szocialista alapokon való feltárása”.³⁰

E megközelítésmód legismertebb képviselője Israel Sosis, aki a fehér orosz zsidó történettudomány ágense volt. 1929-ben kiadott *A 19. századi oroszországi zsidó mozgalmak története* című műve Karl Marx nevével kezdődik. Lapjain Sosis azt kívánta bizonyítani, hogy a kelet-európai zsidók elnyomása mindössze a feudalizmus és a jobbágyság általános történetének a része volt. A szerző a pétervári burzsoá-liberális zsidó történészeket éppúgy bírálta, miként a zsidó felvilágosodást is, mely szerinte a zsidó népet „fanatikusok igája alá kényszerítette”.³¹ A mű roppant ideologikus jellegű volt, de a szovjet hatóságok szemében így sem ment elég messzire. Egy névtelen „szerkesztő” előszavából a mű gyengéire is fény derült: Sosis semleges kifejezéseket használt, mint például harmadik rend, ahelyett hogy a burzsoáziáról írt volna, a zsidó közösségek vezetőit és a *Bund*ot sem ítélte el eléggé, ráadásul a zsidó nacionalizmus kiváltó okának is az antiszemitizmust nevezte.

A szovjet-zsidó tudomány két legfontosabb intézményes központja időlegesen a minszki fehér orosz és a kijevi ukrán akadémia zsidó történelem és kultúra kutatórészlegei lettek, melyeket 1924-ben, illetve 1927-ben alapítottak, azonban mindkettő tiszavirág-életűnek bizonyult. A zsidó történetírás szovjet verziója után az 1930-as évek elején a zsidó témájú művek betiltása következett.

²⁹ Petersen, Heidemarie: *‘Mir zen far zikh di geshikhte nit fun a historisher mumie’*. *Die Historische Sektion des YIVO und die jüdische Geschichtsschreibung im Polen der Zwischenkriegszeit*. In: uő. – Marina Dmitrieva (Hg.): *Jüdische Kultur(en) im neuen Europa. Wilna 1918–1939*. Wiesbaden, 2004. 170.

³⁰ Lieberberg, J.: *Di yiddishe visnshaft afn tsveytn alfarbandishn kultur-tsusamenfur*. Di roye velt, 5. (Ápril 1928) 104 f. A különböző értékeléseket összefoglalja: Greenbaum, Avraham: *Jewish Scholarship in Soviet Russia*. Boston, 1959. 34.

³¹ Sosis, Israel: *Di geshikhte fun di yidishe gezelshaftleke shtremungen in Rusland in 19. yorhundert*. Minsk, 1929. 33., 40., 50., 54.

A náci Németország: rasszizmus és zsidóellenes kutatás

A zsidóság tudományának legpervaszebb kiforgatására a náci Németországban került sor. A náci nemcsak zsidó kortársaikat kívánták leigázni, de a zsidó múlt felett is hatalmat akartak gyakorolni. Számos, a „zsidókérdéssel” foglalkozó hivatalos kutatóintézetet is megnyitottak, melyek sok esetben a kiűzés, majd a tömeggyilkosság legitimációs alapjaival próbáltak szolgálni.

A legelső intézetet Az Új Németország Történetének Birodalmi Intézete elnevezésű központ müncheni részlegében alapították 1936-ban. Első igazgatója, Karl Alexander von Müller helyi történész az intézmény különleges voltát hangsúlyozta, amellet érvelve, hogy az újonnan megnyíló intézmény „nem szokványos tudományos és kutatóközpont csupán, hanem Adolf Hitler nagy nemzetiszocialista forradalmának a tudomány és felsőoktatás terén véghezvitt forradalmi tette”. A „zsidókérdés” szisztematikus feltárása által tabukat fog-nak megtörni, hangoztatta, miközben a történeti kutatás különleges politikai szerepét is ki-emelte: „A történelem bizonyítja, hogy minden nagy forradalom nemcsak a jelen képét alakította át, de a korábbi korokét is.” Müller a történeti kutatást a fegyvergyártáshoz és a katonaképzéshez hasonlította, számára az általa vezetett kutatóintézet „fegyverkészítő műhely volt, mely az agyak meghódításában kap szerepet”.³² A közönség soraiban az új rezsim számos reprezentánsa helyet foglalt, többek között Rudolf Hess is, Hitler helyettese, akik mind támogatták az agyak effajta meghódításának programját.

A müncheni intézetten kívül Frankfurtban és Berlinben is működtek hasonló szellemiségű intézetek; a háború éveit során Anconától Krakkóig és Bordeaux-tól Budapestig Európa számos városában és országában továbbiakat alapítottak. E náci kutatások fő célja nem más volt, mint hogy a zsidóságot olyan fajnak mutassák be, melynek létezni sincsen joga. Következésképpen megkülönböztették a zsidó „parazitákat” és a „vendégfogadó nemzeteket”, hogy terminológiájukat idézzem. A „faji keveredés” káros hatását ecsetelték, és az emancipáció kárait taglalták. Ha e tudósok nem is vettek közvetlenül részt a tömeggyilkosságok elkövetésében, előkészítették és ideológiailag igazolni próbálták azokat.

Konklúzió: a „kik is voltak?” helyett a „voltak-e egyáltalán?” kérdése

Egykoron Németország volt a zsidó tudomány központja, de az 1930-as évekre a zsidóellenes tudomány központjává vált. A náci együttal a németországi *Wissenschaft des Judentums* patinás hagyományának is véget vetettek. Bár a nagy héber író, Shmul Josef Agnon úgy vélekedett, hogy a kelet-európai zsidók szemszögéből nézve a zsidó tudomány által felhalmozott tudás csillagpor volt, ami a nagy német zsidó mesterek szerszámairól rájuk hullott, a németországi zsidó tudomány relatív hanyatlása már jóval 1933 előtt megkezdődött: az effajta tudományos tevékenység új központjai Jeruzsálemben, Vilnában, Varsóban, Oxfordban és New Yorkban voltak.

Az európai zsidóság nem sokkal korábban még virágzó centrumainak szétrombolása és a politikai cionizmus sikerei a két világháború között fennálló interpretációs sokszínűséget hamarosan felszámolták. A holokauszt előtti években a nyugati történészek a zsidó történelmet inkább egy vallás történeteként értelmezték, és ennyiben környezetük zsidóság-definícióját követték. A kelet-európai történészek diaszpóra-nemzeti elképzeléseket fogalmaztak meg, számukra a zsidó közösségi intézmények a hiányzó állam pótlékaül szolgáltak.

³² Müller beszéde megtalálható az alábbi kötetben: Frank, Walter: *Deutsche Wissenschaft und Judenfrage*. (Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des Neuen Deutschland, 7.) Hamburg, 1937. 5–11.

A cionista történészek eközben azt hangsúlyozták, hogy a zsidók folyamatosan kötődtek Izrael földjéhez, ha nem is éltek ott.

Az elmúlt évtizedek zsidó historiográfiáját már nem ezen, időközben elavult ideológiai ellentétek határozzák meg, hanem a posztmodern, a posztkoloniális és a feminista elméletekben rejlő módszertani kihívások. Ily módon a kortárs megosztottságokat már nem azon kérdésre adott eltérő válaszok eredményezik, hogy a zsidók valójában kik is voltak (vallás, nemzet, osztály vagy faj), hanem hogy összetartozó közösségként léteztek-e egyáltalán.³³

Fordította: LACZÓ FERENC

³³ A legfrissebb többkötetes zsidó történet a posztmodern diskurzusokat is figyelembe veszi. Biale, David (szerk.): *Cultures of the Jews: A New History*. New York, 2002. Az új trendekről lásd Rosman, Moshe: *How Jewish is Jewish History?* Oxford, 2008.